

П. А. УШЕНКО, асистент НТУ «ХП»

ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ХАРКІВСЬКОМУ ЗАВОДІ “КОНДИЦІОНЕР”

У статті розкрито питання підготовки інженерно-технічних працівників на Харківському заводі “Кондиціонер”. Простежено низку заходів задля вирішення питань виробництва та якості продукції заводу, а також їхні результати. Встановлено внесок середніх інженерно-технічних закладів з підготовки спеціалістів галузі кондиціонування повітря та суміжних професій. Бібліогр.: 25 назв.

Ключові слова: інженерно-технічний працівник, підвищення кваліфікації, підготовка кадрів, Харківський завод “Кондиціонер”, середня інженерно-технічна освіта.

Вступ. Головним центром з виробництва центральних кондиціонерів повітря за часів СРСР став Харківський завод “Кондиціонер” (ХЗ “Кондиціонер”), з діяльністю якого пов’язано започаткування радянського кондиціонеробудування. З 1957 р. на Харківському заводі “Кондиціонер” розгорнулася підготовка власних робочих кадрів. Молода галузь машинобудування відчувала гостру необхідність у кваліфікованих інженерно-технічних працівниках (ІТП), зокрема інженерах та техніках. Саме цей контингент співробітників безпосередньо здійснював організацію та керівництво виробничим процесом, проводив контроль за безпекою умов праці на підприємстві. Тобто, рівень освіти та кваліфікації цього персоналу відбивався на продуктивності праці, виробничо-технічному зростанні, якості продукції виробництва “Кондиціонер”.

При проведенні **історіографічного аналізу** виявлено лише одну спеціальну монографію [18], безпосередньо присвячену висвітленню такого важливого питання, як підготовка кадрів на Харківському заводі “Кондиціонер”. Проте, пропонується стаття, на відміну від праць попередників, завдяки використанню нових фактів широкого кола архівних документів, поглиблює вивчення обраної теми. Джерельна база включає архівні документи Державного архіву Харківської області (Держархіву Харківської обл.) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Мета статті: спираючись на архівні документи, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше, розкрити особливість підготовки інженерів і техніків для ХЗ “Кондиціонер”. Акцентується увага на послідовності здійснення низки заходів керівництвом підприємства для підвищення кваліфікації співробітників заводу.

Виклад основного матеріалу. З початком діяльності ХЗ “Кондиціонер” виникла потреба у кваліфікованих спеціалістах для нової галузі промисловості. Випускники інститутів і технікумів, які потрапили на завод,

потребували спеціальної підготовки, яка і була організована безпосередньо на підприємстві. Для цього на заводі організовано технічні консультації, лекції та бесіди, демонструвалися фільми на виробничі теми, видавався бюлетень науково-технічного товариства. Всі ці заходи дозволяли підвищувати кваліфікацію та професійні знання, уміння та навички інженерно-технічних працівників заводу. Практичні заняття проводили висококваліфіковані та досвідчені інженери заводу, а також представники інших установ і підприємств. Зокрема, теоретичні заняття зі зварювання проводив головний зварювальник заводу Н. І. Борошенко. До числа найкращих викладачів входили конструктори відділу головного механіка Н. А. Доценко та відділу механізації та автоматизації А. М. Король, головний технолог І. П. Романцов, керівник спеціального конструкторського бюро Н. Г. Шепель та інші. З 1963 р. спеціальні лекції та семінари за 20-годинною програмою з метою ознайомлення молодих спеціалістів з продукцією заводу проводив заступник головного конструктора Н. І. Загрівий. Для проведення занять при кожному виробничому підрозділі були обладнані спеціальні класні кімнати, виготовлено навчальні дошки, підготовлено спеціальну нову технічну літературу. Перші курси із вивчення конструкцій та технологій установок кондиціонування повітря у 1958 р. відвідало 19 осіб інженерно-технічного персоналу [1, арк. 61, 109; 2, арк. 86].

Особливу увагу приділено навчанню і підвищенню кваліфікації молодого покоління робітників, яке складало четверть контингенту заводу. Підготовка робітників проводилася шляхом індивідуального практичного виробничого навчання на робочих місцях та теоретичного, що здійснювалося за спеціальними 110-годинними навчальними програмами, складеними та затвердженими головним інженером заводу М. М. Давидовим. Пройшовши навчання, молодий робітник отримував робочий розряд та дозвіл працювати самостійно. Вже за два–три місяці після запровадження практики такого навчання ефективність праці на заводі збільшилася на 10–15 %. Згідно з наказом Держкомітету Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти, до практичної підготовки включено обов'язкові питання економіки виробництва. У такий спосіб учні знайомилися із поняттями продуктивності праці, собівартості, нормування тощо. Обов'язковим, також, стало і ознайомлення молодих спеціалістів з історією заводу [3, с. 31, 35].

Окрім цього, молодь вдосконалювала свої знання на курсах та семінарах при Харківському інституті радіоелектроніки, у школах економічних знань. Отримані знання сприяли досягненню ефективності виробництва. Для забезпечення бездефектної праці на заводі постійно проводилася робота із вдосконалення системи підготовки та перепідготовки фахівців з основ управління якістю продукції [4, арк. 38].

Також, працівники заводу підвищували свою кваліфікацію на виробничо-технічних курсах цільового призначення у школах з вивчення

передових методів праці. Для навчання нових працівників та підвищення кваліфікації у Харківських технікумах організовано спеціальні курси для токарів, слюсарів, електрозварників та кранівників. Вжито заходи з покращення технічних посібників та розповсюдження новітніх досягнень науки і техніки та організації виробництва. Річна програма навчання у громадській установі – Харківському університеті науки і техніки проводилася на машинобудівному, електротехнічному, хімічному, радіофізичному та транспортному факультетах. До викладання в університеті залучено провідних науковців та передовиків виробництва Харкова [5, арк. 98].

З метою підвищення кваліфікації ІТП і робітників та впровадження нових механіко-автоматичних технологій на заводі вжито низку заходів. Так, наприклад, у 1959 р. кандидат технічних наук О. Я. Кокорін з Московського науково-дослідного інституту (НДІ) Сантехніки прочитав цикл лекцій з кондиціонування повітря. Співробітниками Гірничого інституту проведено викладання курсу лекцій із впровадження нових методів зварювання у вуглекислому середовищі [6, арк. 15].

З 1959 р. ІТП без відриву від виробництва проходили підготовку на річних курсах підвищення кваліфікації при машинобудівному технікумі на міжвузівських школах-семінарах, організованих Раднаргоспом. Також, ІТП заводу відвідували семінари недільних читань з автоматизації та механізації при Харківському обласному будинку техніки [7, арк. 116]. Якщо за 1960 р. прочитано 27 лекцій з підвищення кваліфікації ІТП, то лише за першу половину 1962 р. ця цифра вже складала понад півтори сотні лекцій та доповідей за різноманітною тематикою. Головними напрямками лекцій були “Розвиток радянського кондиціонеробудування”, “Впровадження передових технологій серійного виробництва кондиціонерів повітря”, “Автоматизація та механізація виробничих процесів у промисловості” тощо [8, арк. 28; 9, арк. 22].

Харківський завод “Кондиціонер” активно співпрацював з іншими заводами міста Харкова. Для працівників організовувалися екскурсії на великі підприємства Харкова, зокрема Харківський тракторний завод (ХТЗ), “Серп та молот”, “Електромашина”. Також, спеціалісти заводу ознайомилися із головними технологічними процесами динамічного балансування, впровадженням установок для фарбування “Віза” та лакофарбованого покриття, організацією інструментального виробництва на заводах Електроважмаш”, “Гідропривід”, “Турбоатом” [10, арк. 167]. Для прикладу наприкінці 1950-х років працівників ХЗ “Кондиціонер” було відряджено на завод “Харпластмасс” задля вирішення питання впровадження деталей кондиціонерів повітря з капрону. Процес фарбування у електростатичному полі працівники ХЗ “Кондиціонер” вивчали на ХТЗ та Харківському велосипедному заводі. Нові знання дали можливість покращити умови праці на заводі та вдосконалити технологію фарбування, яка до того на

підприємстві не була механізованою. З іншого боку, лише за 1975 р. “Кондиціонер” з метою обміну досвідом відвідало понад 900 робітників різноманітних підприємств Харкова та інших міст СРСР [11, арк. 2, 15–16].

Вже з 1961 р. на заводі передбачено 70-годинну програму з вивчення холодильної техніки та конструкції нового кондиціонера “Харків”. Було організовано курси підвищення кваліфікації нормувальників. Провідних інженерів заводу для навчання направлено до Московського НДІ Сантехніки [12, арк. 96; 13, арк. 17]. Окрім цього, наступного року підприємством укладено договори з наступними організаціями щодо підвищення кваліфікації ІТП: Харківським навчальним комбінатом за спеціальністю “Механізація пристроїв” (терміном 10 місяців), Харківським інститутом мір та вимірювальних приладів за спеціальністю “Повірка та нагляд за мірами та приладами” (терміном 3 місяці) [8, арк. 35].

Харківський заочний машинобудівний технікум вечірньої школи молоді створено у 1959 р. Вже наступного року організовано перший курс цього технікуму безпосередньо на “Кондиціонері”, де навчалися 38 осіб, а на підготовчих курсах – 62 особи [14, арк. 34]. За рік на перших трьох курсах технікуму навчалося 76 осіб, а на підготовчих курсах – 65 осіб. Протягом 1966 р. студенти цього технікуму проходили виробничу практику на ХЗ “Кондиціонер” за спеціальностями “Обробка металу різанням”, “Зварювальне виробництво та ремонт обладнання”, “Планування виробництва” [15, арк. 17].

У 1962 р. на території Харківського “Кондиціонеру” створено філіал заочного Московського університету підвищення кваліфікації ІТП. Термін навчання – один рік за трьома спеціальностями: “Технологія механізованої зборки”, “Конструювання та виробництво різального інструмента”, “Економіка, планування і організація виробництва” [16, арк. 70]. З 1965 р. на заводі працював філіал університету технічного прогресу. Лише за 1965 р. було підготовлено 182 робітники, зокрема слюсарів – 68, токарів – 26, кранівників – 12 осіб. Підвищення кваліфікації відбувалося у школах з вивчення передових методів праці (202 особи), на курсах цільового призначення – 254, на виробничо-технічних курсах – 151, у порядку навчання другим та суміжним професіям – 140 осіб [2, арк. 86].

Для молодих спеціалістів заводу у Київському інституті електрозварювання ім. Е. О. Патона створено спеціальні 10-місячні курси з вивчення нових методів зварювання. Підготовка кадрів велася з відривом від виробництва шляхом індивідуального навчання на робочому місці з попереднім проходженням теоретичного мінімуму за 65-годинною програмою. На закінчення курсів учні складали іспит з виконанням пробних робіт, а кваліфікаційна комісія виносила рішення про присвоєння робочого розряду та професії [17, арк. 73].

Важливим видом підвищення кваліфікації інженерів і техніків залишалися участь у науково-технічних конференціях та відвідання виставок різноманітної тематичної спрямованості. У 1967 р. проведено конференцію, тематикою якої стали питання технічного прогресу у галузі кондиціонеробудування. На цей захід було запрошено провідних спеціалістів Московського НДІ Сантехніки О. Я. Кокоріна та Є. Є. Карпіса. Велика конференція наступного року, учасниками якої стали понад 400 осіб, присвячена проблемам прискорення технічного прогресу на ХЗ “Кондиціонер”, дозволила втілити низку технічних новинок та значно вдосконалити технологію виробництва [18, с. 67].

Упродовж 1970-х років продукція заводу була представлена на 16 виставках міста Харкова. Теплотехнічне обладнання виробництва ХЗ “Кондиціонер” експонувалося на виставках з якості у Харківському обласному будинку техніки; з культурно-побутових виробів в Обкомі профспілок; з наукової організації праці у палаці культури ХТЗ; з організації робочих місць; з культури виробництва, з раціоналізації та винахідництва, а також зі стандартизації та уніфікації виробництва. На виставці досягнень народного господарства (ВДНГ) СРСР “Холод-72” заводом представлено досягнення у галузі науково-технічного прогресу – вироби культурно-побутового призначення та центральні кондиціонери повітря КТ-250. Результатом участі у виставці стало нагородження заводу чотирма медалями та дипломом ВДНГ СРСР [19, арк. 31]. У 1972 р. на заводі було організовано три виставки новаторів Ленінграду та Одеси з демонстрації інструментів для холодної обробки металу [10, арк. 167].

Загальна чисельність робітничої молоді заводу, що навчалася у 1960 р. у вищих та середніх навчальних закладах і школах робітничої молоді складала 328 осіб [14, арк. 34]. Проте, за рік серед робітників і ІТП заводу у вищих навчальних закладах (ВНЗ) без відриву від виробництва навчалася 151 особа, у технікумах – 87, а у школах робочої молоді – 417 осіб [15, арк. 17–18]. А у 1964 р. у ВНЗ навчалися та отримували освіту 146 осіб з заводу, у технікумах – 220 осіб, у школах робітничої молоді – 251. У 1975 р. без відриву від виробництва у ВНЗ навчалася – 76 осіб з заводу, у технікумах – 23, у школах робітничої молоді – 73 особи. Загальна чисельність працівників заводу (1975 р.), яка підвищила кваліфікацію складала 697 осіб, а рівень економічних знань покращило 520 осіб ІТП, службовців на робітників [10, арк. 167]. У 1978 р. свою кваліфікацію підвищили 600 робітників, інженерів і техніків заводу. Без відриву від виробництва з заводу того року у ВНЗ навчалася – 67 осіб, у технікумах – 75, у школах робітничої молоді вдосконалювала знання 61 особа [20, арк. 199].

Станом на початок 1970 р. загальна чисельність працівників Харківського заводу “Кондиціонер” становила понад 3500 осіб, з них понад 2500 – робітничих, ІТП – 559 осіб, службовців – 100 осіб та 14 осіб –

молодшого обслуговуючого персоналу. У таблиці, відображено позитивні зміни у складі ІТП, що відбулися на заводі впродовж 1965–1970 рр. Лише за п’ять років частка практиків у загальному обсязі інженерів і техніків скоротилася майже у 2,5 рази. Навпаки, виявилася тенденція до зростання чисельності та частки працівників з вищою та середньою технічною освітою [18].

Таблиця 1 [за даними 18]

Склад інженерно-технічних працівників на Харківському заводі “Кондиціонер” за рівнем освіти протягом 1965-1970 рр.

		Загальна чисельність	У тому числі за освітою		
			Вища	Середньо технічна	Практиків
1965 р.	Склад ІТП, осіб	540	164	273	103
	Відсоток до загального обсягу	100	30,4	50,6	19
1970 р.	Склад ІТП, осіб	559	193	323	43
	Відсоток до загального обсягу	100	34,5	57,8	7,7

Результатом постійної праці з кадрами на підприємстві стала помітна зміна у відсотковому співвідношенні працівників з вищою та середньою технічною освітою, якісному складі керівників та ІТП. Так, у 1975 р. 38,7 % ІТП мали вищу освіту, понад половину (55,3 %) – середню технічну, а практиків було 6,0 % [10, арк. 192]. Вже у 1980 р. 49,1 % працівників заводу мали вищу освіту, у 1981 р. – 50,6 %, 1982 р. – 51,6 %. До 1985 р. загальна чисельність працівників заводу з інженерною освітою складала 28 % [21, арк. 32].

Щорічну тенденцію покращення якісного складу інженерів та техніків на заводі “Кондиціонер” розпочато вже на початку 1960-х років. Отже, впродовж 10 років (з 1961 р. по 1971 р.) майже 200 робітників заводу отримали вищу освіту, а 331 особа закінчила технікуми, 535 – школи робочої молоді. Більшість з них працювали конструкторами, технологами, а також стали керівниками дільниць, цехів і відділів підприємства. Позитивна динаміка спостерігалася також протягом подальшого періоду роботи заводу [22, с. 2]. Впродовж наступних 1971–1975 рр. навчання пройшли 364 особи, підвищили свою кваліфікацію майже 2900 робітничих та 1000 ІТП заводу [23, арк. 20]. Тобто, підвищення кваліфікації співробітників на заводі носило масовий та обов’язковий характер.

Завдяки закордонним відрядженням, участі у міжнародних галузевих конференціях, зв'язку та взаємообміну різноманітною інформацією галузі кондиціонеробудування з іноземними спеціалістами і закордонними фірмами, спеціалісти ХЗ “Кондиціонер” покращили якість власної продукції. На початку 1970-х рр. спеціалісти заводу ознайомилися із науково-дослідними інститутами Німецької демократичної республіки, а також взяли участь у всесвітніх виставках в Англії та Данії. Завдяки цьому, було досягнуто значних покращень теплотехнічних, аеродинамічних та гідравлічних показників обладнання, умов експлуатації, надійності та довговічності [24, арк. 58].

У 1986 р. німецькі спеціалісти відвідали Харківський “Кондиціонер” у межах тематики “Проведення порівняльного аналізу центральних кондиціонерів повітря”. Через Центральний науково-дослідний інститут теплоенергетики за підпискою одержувалася науково-технічна література із за кордону, зокрема 6 журналів зі США, ФРН, Англії, Австралії. Окрім цього, наприкінці 1980-х років, було підписано 29 договорів для отримання науково-технічної інформації з різноманітними організаціями СРСР. Аналітична обробка інформації використовувалася у проведенні патентних досліджень та складанні звітів з науково-технічних досліджень [25, арк. 30].

Таким чином, із вищенаведеного можна дійти наступних **висновків**. З початком промислового виробництва кондиціонерів повітря у Харкові, вжито низку заходів для підвищення кваліфікації всіх ланок виробничого процесу – робочих, інженерів і техніків. Зокрема, одним із перших впроваджених методів підвищення кваліфікації стало навчання на робочому місці, що включало теоретичні та практичні заняття. Виробнича практика проходила у складі бригад та ланок під керівництвом, наглядом та інструктажем майстра. Викладачами та наставниками-вчителями, що консультували молодих спеціалістів, ставали досвідчені інженери заводу. Їхня чисельність вже наприкінці 1970-х рр. досягала майже 150 осіб. Ці заходи мали вагоме значення, адже логічно забезпечили поступове покращення якісного складу всіх ланок працівників заводу. Результати змін від їхнього впровадження позитивно відобразився на кількості і якості виробленої працівниками продукції. Це сприяло досягненню конкурентоспроможності виробів ХЗ “Кондиціонер” на міжнародному ринку відповідної продукції.

Декілька заочних відділень та факультетів підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників було організовано безпосередньо на території заводу. Це – Харківський заочний машинобудівний технікум вечірньої школи молоді, заочний Московський університет підвищення кваліфікації ІТП. Окрім цього, в Інституті електрозварювання ім. Е. О. Патона на курсах з вивчення нових методів зварювання проходили

навчання робочі кадри “Кондиціонеру”, а також була розповсюдженою практика відрядження спеціалістів заводу на навчання до провідного Московського НДІ Сантехніки. З метою обміну досвідом робочі ХЗ “Кондиціонер” відвідали заводи “Електроважмаш”, “Гідропривід”, “Турбоатом” тощо.

Закордонні відрядження та активна співпраця радянських інженерів з фахівцями галузі кондиціонеробудування європейських країн також займали гідне місце і мала істотне значення для вітчизняного прогресу відповідної галузі машинобудування. Завдяки цим комплексним заходам, продукція виробництва Харківського заводу “Кондиціонер” експортувалася майже у 40 країн світу та заявляла про свою високу якість та конкурентоспроможність з аналогічною закордонною продукцією і отримувала визнання на вітчизняному ринку.

Список літератури: 1. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 138, 79 арк. 2. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 328, 102 арк. 3. *Кокорин О. Я.* Установки кондиціонування воздуха. Основа расчета и проектирования. Изд. 2-е, перераб. и доп. / О. Я. Кокорин. – М. : Машиностроение, 1978. – 264 с. 4. *Держархів* Харківської обл., ф. 11126, оп. 10, спр. 31, 107 арк. 5. *Держархів* Харківської обл., ф. 2, оп. 5, спр. 848, 144 арк. 6. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 221, 134 арк. 7. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 179, 129 арк. 8. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 242, 88 арк. 9. *Держархів* Харківської обл., ф. 2, оп. 194, спр. 195, 100 арк. 10. *ЦДАВО* України, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 9667, 296 арк. 11. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 195, 32 арк. 12. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 224, 111 арк. 13. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 175, 24 арк. 14. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 198, 32 арк. 15. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 353, 36 арк. 16. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 251, 95 арк. 17. *Держархів* Харківської обл., ф. Р-6078, оп. 1, спр. 275, 95 арк. 18. *Об опыте работы с кадрами на Харьковском ордена Октябрьской Революции Заводе “Кондиционер” Ленина* / [ред. М. Г. Овсянников]. – М. : ЦНИИТЭстроймаш, 1971. – 158 с. 19. *ЦДАВО* України, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 8630, 38 арк. 20. *ЦДАВО* України, ф. Р-2605, оп. 9, спр. 108, 293 арк. 21. *Держархів* Харківської обл., ф. 11277, оп. 21, спр. 1, 135 арк. 22. *Арабачан Э.* Гордое звание / И. Шаповалов // Красное знамя. – 1971. – 13 октября. 23. *Держархів* Харківської обл., ф. 11277, оп. 5, спр. 40, 179 арк. 24. *Держархів* Харківської обл., ф. 69, оп. 44, спр. 45, 151 арк. 25. *Держархів* Харківської обл., ф. 11277, оп. 31, спр. 30, 129 арк.

Bibliography (transliteration): 1. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 138, 79 ark. 2. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 328, 102 ark. 3. Kokorin O. Ja. Ustanovki kondicionirovanija vozduha. Osnova rascheta i proektirovanija. Izd. 2-e, pererab. i dop. / O. Ja. Kokorin. – M.: Mashinostroenie, 1978. – 264 s. 4. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 11126, op. 10, spr. 31, 107 ark. 5. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 2, op. 5, spr. 848, 144 ark. 6. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 221, 134 ark. 7. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 179, 129 ark. 8. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 242, 88 ark. 9. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 2, op. 194, spr. 195, 100 ark. 10. TsDAVO Ukrainy, f. R-2605, op. 8, spr. 9667, 296 ark. 11. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 195, 32 ark. 12. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 224, 111 ark. 13. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 175, 24 ark. 14. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 198, 32 ark. 15. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 353, 36 ark. 16. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op. 1, spr. 251, 95 ark. 17. Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. R-6078, op.

1, spr. 275, 95 ark. **18.** Ob opyte raboty s kadrami na Har'kovskom ordena Oktjabr'skoj Revoljucii Zavode "Kondicioner" Lenina / [red. M. G. Ovsjannikov]. – M.: CNIITJestromash, 1971. – 158 s. **19.** TsDAVO Ukrayiny, f. R-2605, op. 8, spr. 8630, 38 ark. **20.** TsDAVO Ukrayiny, f. R-2605, op. 9, spr. 108, 293 ark. **21.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 11277, op. 21, spr. 1, 135 ark. **22.** Arabachan Je. Gordoe zvanie / I. Shapovalov // Krasnoe znamja. – 1971. – 13 oktjabrja. **23.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 11277, op. 5, spr. 40, 179 ark. **24.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 69, op. 44, spr. 45, 151 ark. **25.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f. 11277, op. 31, spr. 30, 129 ark.

Надійшла (received) 22.10.2014